УДК 94(477.6)

Удалова Т.М., *Донецький національний університет*

Удалова Тетяна Михайлівна (1974 р.н.). В 2002 р. закінчила історичний факультет Донецького національного університету за спеціальністю "Політологія". Аспірантка кафедри історії України ДонНУ.
Тема кандидатської дисертації: *"Допомога трудівників Донбасу фронту в роки Великої Вітчизняної війни".*

ПЕРЕБУДОВА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ДОНБАСУ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті розкриваються особливості перебудови народного господарства Донбасу згідно з вимогами воєнного часу. Висвітлюються здобутки та зрушення в процесі переводу економіки донбаського регіону на воєнні рейки.

In the article the peculiarities of reconstruction of the national economy of Donbas region according to the requirements of the wartime are defined. Achievements and shifts in the process of transition of Donbas economy to the military pattern are underlined.

Про події Великої Вітчизняної війни написана велика кількість наукових праць, але досвід і практика, зокрема святкування 60-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників і підготовка до святкування у 2005 році 60-річчя великої перемоги, свідчать про те, що ця тема залишається невичерпною і сьогодні. Вагомий внесок в Перемогу зробили і найбільші жертви на її вівтар внесли народи колишнього Радянського Союзу, в тому числі і трудівники Донбасу.

Вивчення проблеми й аналіз літератури показали, що серед великої кількості монографій та інших колективних збірників "застійного періоду", які стосуються періоду Великої Вітчизняної війни, чітко простежуються впливові тенденції централізованого державного керівництва [1].

Публікації періоду незалежності України об'єктивніше висвітлюють події, які відбувалися в роки війни і зокрема в тилу, де трудівники кували перемогу на підприємствах народного господарства. До них потрібно віднести праці В.М.Касперовича [2], А.С.Ткаченка [3], М.В.Коваля [4], П.В.Доброва [5].

Автор цієї статті, використовуючи спеціальну літературу, періодичні видання, фонди державних архівів Донецької та Луганської областей намагається якомога об'єктивніше розкрити характерні особливості перебудови народного господарства Донбасу в роки війни.

З початком війни в екстремальних умовах необхідно було здійснити докорінну перебудову в економіці Донбасу. Це лягало важким тягарем на плечі трудівників регіону. Перебудувати народне господарство за умов війни означало перевести всі галузі промисловості на воєнні рейки. Необхідно було освоїти кваліфіковані професії людям, не причетним раніше до виробництва. До них належали жінки-домогосподарки, люди похилого віку, підлітки. Вимагалось виконувати і перевиконувати плани з меншою кількістю персоналу і в стислі строки, збільшення робочого часу на підприємствах, а саме головне – застосування робочої ініціативи, творчості та ентузіазму [8].

У перші дні війни населення Донбасу зіткнулось з новою проблемою: щоб уникнути великих втрат при бомбардуванні німцями, необхідно було замаскувати заводи і фабрики, що діяли на території Донбаського регіону. Десятки тисяч робітників та службовців зашпаровували

вікна, перефарбовували в синій колір ліхтарі, різнобарвними фарбами покривали стіни, маскували під сади або лани дахи промислових споруд, хрест-навхрест заклеювали смужками паперу вікна на випадок бомбардувань тощо. Ця трудомістка робота сприяла успішному переведенню економіки на воєнні рейки.

Вже через тиждень після початку Великої Вітчизняної війни не було жодного підприємства, яке б не виробляло продукції для задоволення потреб фронту. Загальний обсяг виробництва "мирних" виробів зменшився, а випуск деяких видів зовсім припинився. "У нас не може бути тепер "мирних підприємств", – писала "Правда". – Кожний завод, кожна фабрика повинні працювати для задоволення воєнних потреб" [6].

У червні 1941 року бюро Сталінського обкому КП(б)У відповідно з рішенням уряду прийняло постанову "Про перехід ряду машинобудівних та металургійних заводів на випуск воєнної продукції. Аналогічне рішення прийняв і Ворошиловоградський обком [7].

Перебудова охопила усі галузі промисловості шахтарського краю. Єнакіївський, Маріупольський, Ворошиловський (нині – Алчевський), Констянтинівський, Сталінський, Макіївський, Краматорський металургійні заводи виготовляли високоякісні марки металу, виплавляли спеціальні види сталі для виробництва танків. Машинобудівні підприємства випускали і ремонтували воєнну техніку, виготовляли різні види озброєння, армійське спорядження, боєприпаси. На багатьох з них обладнувались бронепоїзди. Вугільна галузь забезпечувала паливом промислові підприємства, електростанції, залізничний транспорт України. На виробництво продукції для потреб фронту були переключені і підприємства легкої та харчової промисловості, які виготовляли амуніцію та продовольчі вироби. Місцева промкооперація налагоджувала виробництво військового обмундирування, перев'язувальних матеріалів, маскувальних засобів, харчових концентратів, консервів тощо [8].

Особливе значення набула чітко організована робота залізничного транспорту. З початком війни головним стало: перевезення військових частин, евакуація поранених, транспортування різноманітного озброєння й боєприпасів та інших вантажівок для потреб фронту. Для безперебійної його роботи урядом було введено воєнний графік, який забезпечував для потреб фронту першочергове перевезення. Пасажирські перевозки були обмежені. В першу чергу перевозились військові вантажі. В останню чергу транспортувалась сировина та матеріали для воєнного виробництва, чорної та кольорової металургії, електростанцій та інших галузей промисловості.

На виробництво оборонної продукції переключилася і хімічна промисловість. Колективи Рубежанського хімкомбінату, заводу "Хімсода" та інші підприємства вирішували складні воєнно-господарські задачі по випуску вибухових речовин, запальної суміші, різних видів бойових зарядів [9].

Війна викликала серйозні ускладнення і в роботі сільського господарства, яке було покликане в умовах війни забезпечувати Червону Армію і населення регіону харчами, а промисловість – сировиною. Вже на початку війни сільське господарство зіткнулось з великими труднощами: в колгоспах і радгоспах значно зменшилась чисельність працездатного населення, кількість тракторів, автомашин і коней. Погіршилось забезпечення сільського господарства паливом, запасними частинами до машин та мінеральними добривами. До праці у сільськогосподарському виробництві залучалися старики, підлітки, а особливо жінки. Не дивлячись на скрутні умови, в колгоспах Ворошиловградської області відпрацювання трудоднів в другій половині 1941 року, порівняно з тим же періодом 1940 року збільшилась майже вдвічі. Наприклад, у колгоспі імені Сталіна Верхньо-Теплянського району вона збільшилась у два з половиною рази [10].

Перші дні війни співпали зі збиранням врожаю зернових, але це не зупинило колгоспників ім. Леніна Покровського району. На зборах колгоспників було вирішено: поряд з механізованим збиранням хлібів широко застосовувати лобогрійки на живому тяглі, а також проводити збирання косами вручну. Врожай було зібрано в стислі терміни і достроково виконано план хлібозаготівлі [11].

"Все для фронту! Все для перемоги!" – короткі проникливі слова, які навічно закарбувалися в пам'яті людей старшого покоління. В грізний період Великої Вітчизняної війни вони звучали бойовим кличем для трудівників тилу, які забезпечували Червону Армію всім необхідним у двобої з німецько-фашистською навалою.

Багатьма звершеннями відгукнулися на них і трудівники Марківщини. Їх турбота про міцність тилу проявлялася з перших днів ворожого нападу. Вже на початку липня 1941 р. в усіх колгоспах і радгоспах на зміну чоловікам, котрі із зброєю в руках влилися в ряди захисників Батьківщини, прийшли жінки, старики, підлітки. Вони й стали головними постачальниками сільгосппродукції, що надходила з району для потреб армії [12].

В серпні 1941 р. в Донбасі не було жодного крупного заводу, який би не випускав воєнної продукції. На багатьох машинобудівних заводах басейну стали виробляти авіабомби, гранати, міни, корпуси для танків та інше озброєння для Червоної Армії.

Перехід на вироблення військової продукції на підприємствах Донбасу супроводжувався

великими труднощами. Потрібно було корінним чином змінити технологію виробництва, встановити спеціальне або пристосувати вже існуюче обладнання для виготовлення нових виробів, за короткий проміжок часу створити нові цехи та дільниці, освоїти нові форми організації праці, налагодити нові виробничі зв'язки, перекваліфікувати інженерно-технічних робітників, навчити трудівників працювати на новому обладнанні. Так, на Сталінському металургійному заводі потрібно було збудувати новий цех для виробництва мін. За короткий проміжок часу, за два місяці, його було збудовано. І вже у серпні місяці перша партія мін була відправлена на фронт [13].

В цьому ж місяці за рішенням ДКО робітники котельного цеху цього ж заводу почали виробляти корпуси для танків. Вони цілодобово не покидали своїх робочих місць до тих пір доки не освоїли процес виробництва. Всього ж до 1 жовтня 1941 року на заводі було виготовлено 100 корпусів для танків [14].

На цьому ж заводі повинні були приступити до виготовлення автоматів. Але виявилось, що завод не має потрібного обладнання для виготовлення усіх частин цього різновиду озброєння. За рішенням бюро обкому КП(б)У його виробництво організували на кооперативних началах на п'яти міських підприємствах. 1 вересня 1941 р. перша партія автоматів була направлена військовим частинам, які утримували наступ німецько-фашистських загарбників на підступах до Донбасу [15].

У перші дні після нападу німецько-фашистських загарбників уряд вживав заходів щодо забезпечення народного господарства робочою силою. Всі чоловіки, жінки, зайняті в оборонній промисловості, на час війни були оголошені мобілізованими. Але сотні тисяч людей: пенсіонери, жінки та підлітки заради скорішої перемоги над ворогом оголосили себе добровільно мобілізованими. Так, висловлюючи загальну думку, колишній робітник кадіївської шахти ім. Ілліча О.С.Дороговцев говорив: "Мені вже за 60 років, але я ще послужу Батьківщині на трудовому фронті. Завтра я йду працювати в шахту. І буду працювати так, щоб своєю працею синам і всім радянським бійцям допомогти бити фашистів" [16].

Зросла роль жінок на виробництві. Саме жінки-домогосподарки Донбасу стали ініціаторами по створенню жіночих бригад на промислових підприємствах, у колгоспах та радгоспах. Яскравим прикладом став заклик Олександри Бабич до всіх жінок Донбасу йти працювати в шахту. За її ініціативою на шахті № 17–17-біс тресту "Донбасантрацит" була створена перша у вугільній промисловості жіноча бригада наваловідбійників [17]. Слідом за О.Бабич на шахти цього тресту прийшли в перші три місяці війни приблизно 600 жінок: 110 з них почали працювати наваловідбійниками, 10 – врубмашиністами, 50 – електрослюсарями, 55 – прибиральниками породи в підготовчих забоях и т.ін. [18].

На шахту № 4-6 "Карбоніт" тресту "Первомайськвугілля" прийшло працювати більш ніж 100 домогосподарок. За почином молодих робітниць Лідії Павлової та Анни Маслюк тут було організовано жіночу робітничу ділянку [19]. Важливим джерелом поповнення робітничою силою, як і до війни, залишалась система Держтрудрезервів. Лави трудівників поповнились за рахунок дострокового випуску учнів ремісничих училищ та шкіл ФЗН. Усі ці заходи надали змогу залучити ще майже 25% робочої сили на промислові підприємства [20].

Випробуваним джерелом підвищення продуктивної праці було виробниче змагання. Воно охопило усі галузі промисловості, транспорт, сільське господарство. Показовою у цьому плані була Сталінська область. За прикладом робітників Москви тут розгорнувся рух двохсотників, багатоверстатників і сумісників професій, які виступили з закликом – виконувати норму і за товариша, який пішов захищати Вітчизну від ворога. Яскравим прикладом в цьому стали 607 шахтарів, які, працюючи на шахтах тресту "Донбасантрацит", перевиконували норми [21]. Прославлений забійник шахти "Центральна-Ірміно" П.Сіняговський 26 червня 1941 року нарубав за зміну 145 тонн вугілля, виконавши виробниче завдання на 1316% [22]. Протягом місяця він нарубав відбійним молотком 1526 тонн, виконав місячне завдання на 470%. Послідовниками його прикладу став чисельний загін забійників, які добували за місяць по 800-1000 і більше тонн [23]. Наваловідбійники шахти "Новодружківської" тресту "Лиси-чанськвугілля" П.Гречка та І.Білявський щомісячно виконували по дві норми, а Хохлов та Куниця шахти ім. ОДПУ того ж тресту – по 3 норми. Широко розгорнувся рух багатоверстатників і сумісників професій на машинобудівних заводах Донбасу. На Новокраматорському машинобудівному заводі в перші дні війни токар Р.Кваша перейшов працювати на 2 станка, виконуючи норму на 220-230 відсотків [24].

За методом видатного сталевара М.Мазая майже усі плавки проводились швидкісним методом. Металургійний завод ім. Ворошилова в два рази підвищив випуск спецсталей, засвоїв новий вид прокату, а також почав випускати різні види озброєння та польових кухонь для фронту. Сталеплавильники заводу ім. Кірова для виробництва озброєння за обмежений час освоїли виплавку спеціальних марок сталей і прокату. На Сталінському металургійному заводі за серпень-вересень 1941 року було виготовлено та здано для фронту більше ніж десяток тисяч ручних гранат.

Ковальський цех цього заводу перейшов на виробництво корпусів авіабомб [25].

Найбільш складною справою виявилось обладнання й ремонт бронепоїздів. Командування Південного фронту доручило колективу НКМЗ протягом 7-8 діб відремонтувати броньову "фортецю на колесах". При обстежуванні агрегата було виявлено, що її потрібно не ремонтувати, а майже заново відновлювати. Спеціалісти розробили чіткий графік роботи. Робітники заводу виготовляли броньову обшивку, вогневі засоби, деталі та вузли механізмів. За три дні все було змонтовано, відрегульовано, випробувано і бронепоїзд передали команді. За нормами мирного часу на таку роботу знадобилося би не один місяць [31].

Форсування темпів промислового виробництва потребувало багато додаткової електроенергії. Незважаючи на те, що Дніпрогес, Курахівська, Зуївська, Штерівська ДРЕС в цілому ще забезпечували промислові підприємства Донбасу електроенергією, все ж вони працювали з максимальною напругою, і вже відчувались великі перебої з електроенергією.

Саме з цих причин колективи електростанцій почали монтаж нових турбін, котлів, генераторів та інших агрегатів. Так, на Курахівській ДРЕС в червні – липні 1941 р. була пущена турбіна на 50 тис. кіловат і котел потужністю 160 тонн, на Зуївській ДРЕС – котел на 120 тонн пару за годину.

Не відставали від них і залізничники. Колективи підприємств, вузлів і станцій Північнодонецької та Південнодонецької залізничних доріг перебудовували роботу транспорту на воєнний лад. Особливу увагу вони звернули на необхідність забезпечення мобілізації всього рухомого складу. Для безперебійного просування поїздів з військами та військовою технікою з 24 червня 1941 р. на обох дорогах вступив в дію особливий графік – літер "А", згідно з яким було встановлено цілодобове чергування досвідчених спеціалістів, серед них начальники служб І.Д.Гаркуша, А.С.Єрмоленко, Н.А.Каменєв, Б.П.Шевченко та інші [27].

Велика робота була проведена по економії металу, лісу, пального, допоміжних матеріалів, економії засобів, що дозволяли випускати додаткову продукцію.

Про героїзм робітників провідних галузей промисловості свідчать такі дані. Гірники у важких умовах видали на-гора 61,3 млн. тонн вугілля; металурги йшли на рівні щорічної виплавки сталі в об'ємі понад 4,5 млн., чавуну – приблизно 5,2 млн., виробництва прокату – більше, ніж 3 млн. тонн. В серпні – вересні 1941 року озброєння понад план постачали 26 підприємств України, боєприпаси – 42, інженерне майно – 15. Переважна більшість з них припадала на Донбас, який приймав на свої плечі

Література

1. Див.: Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий / Рук. кол. сост. В.И. Клоков. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 618 с.; Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. – Т. 2. – К.: Наук. думка. – 1967. – 508 с.; История рабочих Донбасса: В 2 т. – Т. 2. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму / Редкол. 2-го т.: А.В.Лихолат (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 34-85.
2. Касперович В.М. Адміністративно-командні методи керівництва вугільною промисловістю Донбасу, 1938-1941 рр. // Нариси дослідження у галузі гуманітарних наук в педвузі: Зб. статей. – К., 1998. – Т. 1. – Вип. IV. – С. 12-22.
3. Ткаченко О.С. Трудовий Донбас – фронту: Історичні нариси. – Донецьк; Донбас, 1995. – 320 с.
4. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війна та сьогодення // УІЖ. – 1995. – № 3. – С. 3-22.
5. Добров П.В. Донбасс никто не ставил на колени // Страною возвеличенный Донбасс. – Донецк, 1987. – С. 73-91.
6. Правда. – 1941 г. – 10 июля.
7. Ткаченко О.С. Вказ. праця. – С. 119.
8. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. П-326, оп. 1, спр. 948, арк. 83.
9. Емченко Г.Я. Годы суровых испытаний: Из истории партийных организаций Донбасса в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1945 гг.). – Луганск: Обл. изд-во, 1961. – С. 33.
10. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. П-179, оп. 3, спр. 615, арк. 31.
11. Ворошиловградская правда. – 1941. – 2 сентября.
12. Все для фронту! Все для перемоги! // Радянське Слово. – 1987. – 22 вересня. – С. 2.
13. Коваль М.В. Вказ. праця. – С. 9.
14. Ємченко Г.Я. Вказ. праця. – С. 14.
15. Ткаченко О.С. Названа праця. – С. 238.
16. Шахта имени Ильича: Очерки. – Донецк, 1970. – С. 27.
17. ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 63, арк. 5.
18. Там само, спр. 1, арк. 10.
19. Ворошиловградская правда. – 1941. – 13 августа.
20. Коваль М.В., Ладивір І.І. Діяльність трудящих України по нарощуванню воєнно-промислового потенціалу на початку війни // УІЖ. – 1971. – № 6. – С. 13.
21. Ворошиловградская правда. – 1941. – 28 июня.
22. Советская Украина. – 1941. – 29 июня.
23. Ворошиловградская правда. – 1941. – 3 августа.
24. Там само. – 2 июля.
25. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 57, оп. 4, спр. 12, арк. 3.
26. ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 64, арк. 60.
27. Там само, спр. 63, арк. 23.

Надійшла до редколегії 29.10.2004 р.